

POLYÁK ANDREA

A SZAKKÉPZETLEN MUNKAERŐ BEVÁNDORLÁSA PESTRE A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1853. november 10-én Poell József nőtlen, 39 éves, római katolikus vasúti munkást, alighogy Pestre érkezett és a gőzhajóról leszállt, a rendőrőrnök parancsára azonnal kórházba szállították. Értékeit leltárba vették (bár nem sok értékű tárgy lehetett, egy ing, felsőrüha), ő maga pedig bekerült a Rókus kórház betegfelvételi könyvébe. További sorsa ismeretlen, bár a Rókusban uralkodó viszonyokat figyelembevéve nem valószínű, hogy gyógyultan távozott.¹

Az új városi kórház alapjait 1781-ben rakták le, az építkezés azonban 14 évig akadozott, és csak 1798-ra készült el a lakosság ingyen fuvar- és munkaerő biztosítása segítségével. A betegszám rohamos emelkedése miatt az intézmény hamarosan kinőtte a kórház eredetileg szegényháznak tervezett épületét. Több fiókházat is megnyitottak, de a kórházi viszonyok közmondásosan szörnyűek voltak. A későbbi viszonyokat is jól jellemzi a XVIII. század első felében az egykorú írók véleménye a Rókus elődjéről, a városi kórházzal (Stadt Spital): „A legrosszabb volt egész Európában. Minden nyomorult, bűdös és piszkos. Kis dohos szobákban nyolc ágy áll, az egyetlen ablak betéve, a hőség elviselhetetlen. Belül egészségtelen, a halálozás gyakoriságát előmozdítja, kívülről még nézni is utálatos.”²

1853-ban 7746 beteget kezeltek a pesti Szent Rókushoz címzett közkórházban, ebből 729 halt meg.³ Hősrünk sorsa tehát elég rossz véggel kecsegtet. Mint ahogy nem sok jót ígér annak a majd 700 embernek a sorsa sem, akik 1853 és 1870 novemberében lettek felvéve a Rókus kórház betegfelvételi könyvébe. Kik ők, honnét jöttek, hova tartottak és miért? Ezekre a kérdésekre keresem a választ dolgoza-

1 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) IV. 1216. d. Pest sz. kir. város levéltára. Pest város Számvevőségének iratai. A Rókus kórház iratai (= IV. 1216. d. Rókus kórház iratai) Betegfelvételi könyv 1853–1854. 634. fsz.; feldolgoztam még: a Betegfelvételi könyv 1870.

2 *Engländerné Brill Klára*: Orvosok és kórházak Pest-Budán. Bp., 1930. 57. p.

3 *Tormay Károly*: Adatok az élet- és halálozási viszonyok statistikájához Pest városában, különös tekintettel az itt 1831, 1854/55 és 1866-ban uralgott cholera járványokra. Pest, 1868. (Klny. a Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények 1867. IV. köt-ből.) IV. Tábla (32–33. p.)

tomban, melyben az 1853. évi mintát az 1870. évivel összevetve igyekszem megállapítani a jellemző tendenciákat és ezek esetleges változásait is.

Mielőtt rátérnék a konkrét adatok vizsgálatára, át kell tekintenünk, mit értünk migrációs minták alatt, és mit nevezünk migrációnak. Peter Clark és David Souden meghatározása szerint migrációnak nevezzük személyek vagy csoportok vándorlását, mely feltételezi az állandó lakhely megváltoztatását.⁴ Migráció lehet falvakból más falvakba, faluból városba és városból városba történő vándorlás. Általában nagyobb városokba erősebb a vándorlási kedv, mint kisebb településekre, hiszen egy nagyvárosban több a lehetőség munkát találni, magasabb képzettséghez jutni. Migrációs típusokat felállíthatunk abból a szempontból is, hogy milyen messze jutott el a vándor a születési helyétől. Léteznek úgynevezett helyi vándorok (*local migrants*), akik bizonyos földrajzi határok között mozognak munkahelykeresés miatt vagy mert házasságuk kimozdította őket szülőhelyükről. A következő típust a szakirodalom *carrier migrant*-nak nevezi, olyan személyek ők, akik mesterséget, új szakmát tanulni jöttek a városba, mint az inasok és a mesterlegények, vagy magasabb iskolákat akarnak végezni. A harmadik típus az úgynevezett visszatérő vándor (*circular migrant*), aki bizonyos időt tölt el a szülőhelyén kívül, majd visszatér oda. Ez történhet vagyonszerzés okán, de más is kimozdíthatja az egyéni szülőhelyéről. Végül a negyedik típus az úgynevezett láncszerű migráció (*chain migration*), mikor az egyik személy követi a másikat az új lakóhelyre. A hívó személy lehet szokol, de lehet egyszerűen falubeli ismerős is, például az cselédlányok szívesen szolgáltak együtt falujukbeliekkel vagy ajánlottak be régi helyükre falubeli ismerőst.

Nem szabad elfelejtenünk a migráció rendkívül nagy hatását a népesség alakulására. A XVII–XVIII. századi városi fejlődés elképzelhetetlen migráció nélkül, ugyanis az egészségtelen higiénés viszonyok, a gyakori és visszatérő járványok rendkívüli mértékben tizedelték meg a városi lakosságot, melyet a magas születésszám sem volt képes pótolni. Több történész véleménye, hogy a városi lakosság még reprodukálni sem lett volna képes önmagát az erőteljes bevándorlás nélkül. Igaz ez Budapestre is, amint azt Tormay Károly írja: „...itt 3000-el több halt meg mint született. Ezen nagy fogyatéknak valamennyire a történet bevándorlások által volt pótolva.”⁵

4 Clark, Peter–Souden, David: Introduction. In: Migration and Society in Early Modern England. Ed.: Clark, Peter– Souden, David. London, 1987. (a kötet a továbbiakban Migration and Society) 11. p.

5 Tormay Károly: A népesség mozgalmának kimutatása Buda-Pesten 1854- és 55-ben. Pest, 1857. (a továbbiakban Tormay K.: A népesség...) 38. p.

Ezeknek az embereknek egy része eltűnik a történész figyelő tekintete elől, mert ez egy mobil, az adóösszeírásokból is mindig kimaradó réteg. A népszámlálások nem veszik őket külön számba, és a belső vándorlásokról csak 1879 után van hivatalos statisztikai anyag. Az 1879:II. törvénycikkben utasította a kormány a megyéket, hogy a honosító kimutatásokkal párhuzamosan a kivándorlókat is tartsák nyilván. „A megyék által készített statisztikai adatok azonban nem túl megbízhatóak. Sokszor egybeveszik a kivándorlókat és a városba költözőket ... nem vezetik őket rendszeresen.”⁶

A korabeli statisztika természetesen nem hagyja figyelmen kívül a problémát, hiszen már a kortársakat is megdöbbeníti az a hihetetlen gyors vándormozgalom, amely eltünteti a város térképéről a zölddel jelzett szántókat, és új bérházakat növeszt az üres telkeken. A bevándorlók többsége azonban szegény, egyedülálló, fiatal, aki egyéb támogatás híján könnyen kerülhet be a kórházba, annál is inkább, mert a Rókus lévén az egyetlen közkórház (a vizsgált időszakban), köteles felvenni az összes beteget, akit a hatóságok ideirányítanak. Ráadásul a kórház–szegényház funkciók sem válnak el élesen, még a század végén sem, hiszen például a Rókus ad otthont a Pintér alapítvány által segélyezett tizenhat éves férfinak és nőnek, akik jó erkölcsű, jó katolikusok, és önhibájukon kívül kerültek abba a helyzetbe, hogy magukat segélyezni nem tudják.⁷

A szegényebb rétegek jobban kitéve a természeti veszélyeknek, a rossz higiénés viszonyoknak, illetve alultápláltságuk miatt is könnyen kerülnek abba a helyzetbe, hogy kórházba vigyék őket. Annál is inkább, mert gyakran nincs senki, aki ápolja és ellátja őket. A több generáció óta egy helyben lakó családoknál ez általában nem jelent problémát, de a frissen városba érkező, magányos vándorok nagyon gyakran kerülnek be a kórházba. És itt lehet megtalálni egy részét azoknak az embereknek, akik alkalmi munkásként, legényként, inasként vagy cselédként jöttek a fővárosba szerencsét próbálni.

Az 1853. és az 1870. év megbetegedések szempontjából átlagosnak mondhatóak. A nagy kolerajárvány 1854-ben tört ki, és 1871 októberéből tudunk egy nagy himlőjárványról. Tehát a betegek száma nem felülreprezentált valamilyen járvány miatt, és a november hónap, az igazán hideg őszi kezdete sok, egyébként egészséges vándort is arra sarkall, hogy a közkórházban találjon átmeneti szállást.

6 *Rácz István*: Parasztok elvándorlása a faluból. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Tanulmányok. Szerk., bev.: Szabó István. 2. köt. Bp., 1965. 435. p.

7 *Engländerné Brüll K.*: i. m. 56–57., 102. p.

A Rókus kórház két betegfelvételi könyvét használom forrásként a Pest–Budára, későbbi nevén Budapestre történő migráció vizsgálatakor. Sajnos igen kevés forrás áll a rendelkezésünkre tetten érni és nyomon követni azt a folyamatot, melynek során ezrek indultak el és érkeztek meg a fővárosba, hogy ott elindítsák a város európai méretekben is páratlan gyorsaságú népességnövekedését. A betegfelvételi könyvek azért is igen érdekes források, mert migrációs vizsgálat céljából még soha nem dolgozták fel őket. Az általam vizsgált 1853. és 1870. évben a novemberi hónapot veszem mintául, azonos számú beteget véve (1870-ben jóval több név található a betegfelvételen, mint 1853-ban). Mindkét forrás magyar nyelvű, két kéz írása, jól olvasható. Az 1853. évi tartalmazza a felvett személy családi és utónevét (házas nőknél és özvegyeknél ez általában a férj elő- és a feleség utóneve), felekezetét, korát, családi állapotát, foglalkozását, születési helyét. 1853-ban nem minden esetben, 1870-ben már állandó rovatként szerepel az állandó lakcím is. 1870-ben jelenik meg a legközelebbi hozzátartozó (általában az apák) foglalkozását feltüntető kategória. Míg 1853-ban gyakran a Pesten élő legközelebbi hozzátartozót, esetleg szállásadót igyekeztek feltüntetni, addig 1870-re már a szülő vagy házastárs vált fontossá. A feleség foglalkozásának feltüntetésére csak akkor kerül sor, ha más rokont nem említenek. (Ez is jelzi a nők korabeli társadalmi megítélését, fontosságát.)

A beteg ruházatát és — ha volt — értéktárgyait leltárba vették. Igen sokat elárul a „mióta van Pesten” kérdésre adott válasz, amely mindkét évben szerepel, ebből kaphatunk információkat a hosszú vagy rövid távú migrációs viselkedésről.

Az adatok valószínűleg a betegek közlésein alapultak, többször észrevehető elhalláson alapuló hibás névalak, például helységneveknél, illetve ha ájult, beszédképtelen állapotban került a kórházba az illető, akkor N. N.-ként jelölték. Több helyen látható javítás, bizonyára miután a beteg magához tért és képes volt adatokat szolgáltatni magáról.

Többségük képzetlen vagy félig képzett fiatal ember. A foglalkozás kategóriában szükségesnek tartom a vizsgálódás szempontjából három csoport megkülönböztetését. Az első a különféle speciális képzettséggel rendelkezők. A legtöbb a férfiaknál a pincér (érdekes módon mind Csehországból való), a tekcőr (ők is mind Cseh- vagy Morvaországból jöttek), illetve valamilyen kézművesmester. A nőknél a legtöbb a varrónő, mosónő és a kofa. Ezeket a csoportokat ki kell zárnom a feldolgozásból, mivel a dolgozatban a képzetlen munkaerővel kívánok foglalkozni. A következő csoport a félig képzettek (ez egy átmeneti kategória). Ez is igényel valamiféle szakmai ismeretet, ide tartoznak az inasok és a legények (vagyis a karrier-migránsok). A harmadik csoport a képzetlen munkaerő. Ők elsősorban alkalmi munkát végeznek, de sokszor e megnevezés alatt a proletariátust értik. Mind

a két vizsgált évben nagyon sok a téglagyári napszámos, akiknek a nagy fővárosi építkezések kínáltak munkát. A képzetlen munkaerő fennmaradó részét a cselédek alkotják. Itt meg kell jegyezni, hogy a betegkönyv már 1853-ban megkülönböztet különböző funkciókat a házi személyzetten belül, mint például szobalány, urasági inas (igaz, ők viszonylag kevesen vannak), de őket inkább a képzettek kategóriájába sorolom, mert a hierarchia magasabb foka feltételez valamiféle plusz tudást, amivel a falvakból frissen felkerült cselédnányok nem rendelkeztek. 1853-ban kétféle megnevezéssel találkozunk: cseléd és szolgáló. Mindkettő vonatkozhat férfira és nőre egyaránt (bár a férfiak száma elenyésző ebben a csoportban), és semmi sem utal arra, hogy a két különböző megnevezés másfajta státuszt vagy munkakört takarna. 1870-re el is tűnik a megkülönböztetés, és egységesen cselédként veszik fel őket.⁸

1. Az 1853. év elemzése

A napszámosok családi állapot szerinti kormegoszlása:

	férfi			nő		
	házas	nem házas	özvegy	házas	nem házas	özvegy
átlagéletkor (év)	40	33	50	41	27	50
mióta van Pesten (év)	17	5	–	19	6,1	24

A családi állapot szerinti csoportokat összehasonlítva elmondható, hogy a nőtlen, illetve hajadon napszámosok csoportja összességében nagyobb, mint a házasoké és özvegyeké. A nem házasok átlagéletkora jóval alacsonyabb, mint a házasoké. Kormegoszlás tekintetében a nőtlen férfiak értéke mutat egy kis eltérést, az ő átlagéletkoruk valamivel magasabb, de a házas és özvegy napszámosok átlagéletkora majdnem megegyezik. Értelemszerűen a „Mióta van Pesten” kérdésre adott válasznál az évek állaga jóval nagyobb házasok és özvegyek esetében, náluk igen kevés a „most jött Pestre”, vagy az 1-2 napos kitétel, általában éveket adnak meg, míg a nem házasok csoportjában igen gyakori az 1-2 napos vagy pár hónapos

8 A feldolgozáshoz Machintosh File Force adatbázis-kezelő programot használtam.

itt tartózkodás. Feltűnő az özvegy nők esetében a Pesten tartózkodás magas időtartama. Talán ebből is látszik, hogy helyzetük igen nehéz. Számukra igen rosszak az újrarázasodás esélyei, és ezek koruk előrehaladtával egyre csökkennek. Önmaguk (esetleg gyerekeik) fenntartására kemény napszámosmunkát kell végezniük, és igazán nem sikerül gyökeret ereszteniük a fővárosban, mert hosszú évek múltán is pontosan tudják, mikor érkeztek a fővárosba.

Összességében a férfi és női napszámosok csoportjai (házas, nőtlen, özvegy) hasonló képet mutatnak vallás tekintetében.

A cselédek csoportjában a legnagyobb a hajadonké, egyetlenegy férjezett van, és az özvegyek száma is igen csekély. A férfi szolgálknál is a nőtlenek csoportja a legnagyobb.

A képzetlen munkaerő kategóriája döntően római katolikus. Jóval nagyobb a nők aránya (a cselédek miatt, hiszen a napszámosoknál közel azonos arányban szerepel a két nem: férfi 60%, nő 40%). Családi állapotukat tekintve nagy többségében nőtlenek, illetve hajadonok az idetartozók, de vannak házasok (viszonylag kis számban) és még kisebb számban özvegyek.

házas	nőtlen/hajadon	özvegy
10%	80,4%	9,6%

A csoport átlagéletkora 37,5 év, amely jóval magasabb, mint a félig képzetteké. A képzetlenek mintegy ötöde érkezett Magyarország határain kívülről, míg ez az arány a félig képzetteknél jóval nagyobb (majdnem 50%). Az ország területéről érkezettek közül legtöbben Szepes, Sáros, Árva és Liptó vármegyékből érkeztek (de a „listavezető” Szepes küldte a legtöbb napszámost Pestre).

A félig képzettek kategóriájáról összességében elmondható, hogy három kivételtől eltekintve mind nőtlen. A legnagyobb felekezetet a katolikusoké, a második legnagyobb az evangélikusoké, őket követik a reformátusok, majd az izraeliták. Összességükben fiatalok (a csoport átlagéletkora 24 év). Igen sokan jöttek Magyarország határain kívülről, a legtöbben Csehországból. A szakmák szerinti megoszlást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a cipészek „vezetnek”, őket követik az asztalosok, a szabók és a lakatosok. (Természetesen mindenféle szakmából vannak képviselők, de ennek a négynek a képviselői található a legnagyobb számban a betegkönyvben).

Összegezve az 1853. évi adatokat, kiderül, hogy felekezeti szempontból az adatok hasonlóak a századvégi országos átlaghoz. A római katolikusok többen vannak,

a kálvinisták jóval kevesebben, míg az evangélikusok is felülreprezentáltak az országos átlaghoz képest. Az izraeliták számaránya megfelel az országos átlagnak, míg a görög katolikusok és ortodoxok jóval kevesebben vannak.

	Országos átlag 1890	Forrás 1853
római katolikus	47,8%	78,6%
evangélikus	7,8%	9,7%
református	14,6%	4,6%
héber	4,7%	4,1%
görög katolikus	11%	2,8%
ortodox	13,6%	0,2%

A katolikusok, illetve az evangélikusok felülreprezentáltságára az adhat választ, hogy a vándorok elsősorban Észak-Magyarországról érkeztek, ahol a katolikus és az evangélikus felekezetek dominálnak, illetve a külföldről bevándorlók alapvetően katolikus országokból jöttek. A nemek aránya majdnem megcgyezik, 58% férfi és 42% nő. Az eltérés magyarázata a migrációs szakirodalomban az a közismert tény, hogy a férfiak „mobilabbak”, mint a nők. Ugyan a szakképzetlenek között a nők aránya közelíti a férfiakét, de ez a tény csak azt látszik megerősíteni, hogy a férfiak aránya azon bevándorlók (a félig képzettek) között magasabb, akik szakmát tanulni igyekeztek a városba. Az, hogy az egyedülállók aránya ennyire felülmúlja a házásokét, szintén magyarázható azzal, hogy ők könnyebben indultak vándorútra, mint a családosok. A kórházba is inkább azok kerültek, akiket nem tudott ápolni a családjuk. Az életkor szerinti megoszlás vizsgálatakor 5 nagy csoportba osztottam a felvetteket.

életkor (év)	%
0–14	3%
15–28	53%
29–42	27%
43–64	14%
65–	3%

Az adatok alapján látható, hogy a legnépesebb korosztály a fiataloké, őket követi a megletebb korosztály, és arányosan az igen fiatalokból, illetve az öregekből van a legkevesebb. A legnagyobb korcsoport megfelel a legények és a cselédek átlagos életkorának. A legtöbb vándor tehát igen fiatalon indult neki az országútnak. A külföldről jöttek száma mintegy 25,8%-a a csoportnak, és ezek 70%-a képzett munkás vagy mester volt. A csoportot Csehország vezeti, majd Lengyelország (az írrok a Lengyelország megnevezést használja, de az orosz területeket értik alatta) és Morvaország követi, de a többséget az ország határain belülről érkező vándorok adják. A legtöbben Szepes, majd Pest, Sáros, Árva, Pozsony és Turóc megyékből érkeztek. A Felvidék, illetve a Budapestet magában foglaló megye vezeti tehát a listát.

Érdekes összehasonlítani az adatokat egy évvel későbbbről, 1854–55-ből⁹. Tormay pesti népszámlálása alapján a nemek megoszlása a városban erős eltérést mutat a betegkönyv (összes) adataitól.

		Forrás 1853	Tormay
Nemek	férfi	58%	68%
	nő	42%	32%
Vallás	római katolikus	78,6%	69%
	evangélikus	9,7%	6%
	református	4,6%	19,5%
	izraelita	4,1%	5%
	görög katolikus	0,2%	0,2%
	ortodox	2,8%	0,3%
Családi állapot	nem házas	60%	76%
	házas	12%	32%
	özvegy	12%	6,6%
	elvált	–	1%

A nemek megoszlása némi eltérést mutat adataimtól, nagyobb az eltérés a férfiak és nők százalékos aránya között. A felekezetek közül forrásomban a pesti átlaghoz képest a katolikus, ortodox és evangélikus lakosság felülreprezentált, a zsidó lakosság mélyen alulreprezentált, míg a református és görög katolikus felekezetek

9 Tormay K.: A népesség... i. m.

képviselői nagyjából a pesti átlagnak megfelelően vannak jelen. Valószínűleg a zsidó hitközség maga gondoskodott a betegek ellátásáról, csak a legelesettebbek kerültek be a városi közkórházba; a felekezet még törvényesen bevett vallás sem volt ebben az időben, így az ilyen vallású egyének talán még mindig kívül estek bizonyos olyan szolgáltatások körén, mint például a közkórházi ellátás.

A családi állapot kategóriájában forrásomból hiányzik az elváltak csoportja. Egyetleneg példát sem találtam arra, hogy valaki elváltként minősítse magát, és a későbbi 1870. évi forrásban sem szerepelt ilyen személy. (Talán dehonosztálónak érezték volna magukat elváltnak vallani?) A nem házások a városi arányokhoz képest kevesebben vannak, és a házások aránya is felülmúlja a forrásbelit. Viszont az özvegyek jóval nagyobb arányban szerepelnek a forrásban. Ez az adat is mutatja, hogy nagyszámú özvegy (főleg nő) kényszerült munkát vállalni szülőhelyétől távolabb, tehát ez a kategória viszonylag mobil, a vándorlás újrarahasodási és megélhetési lehetőségeket kínál számukra. Az is kiderül, hogy a nők számára kevesebb a lehetőség, hogy szülőhelyükön találjanak megélhetést, kiszolgáltatottabak, jobban rá vannak kényszerítve, hogy máshol keressék meg a kenyérrévalót.

A statisztika közöl foglalkozási összetételt, amely szerint Pest felnőtt lakosságának 20%-át adják az iparral foglalkozók (köztük a vizsgált betegkönyv legényei és mesterei), illetve 27%-át a személyes szolgák, közöttük kell keresni a forrásbeli cselédeket.

A külföldi bevándorlók közül a legtöbben Csehországból jöttek Pestre, és adataim szerint is „Csehonból” érkezett a legtöbb bevándorló. Őket követik a forrásban igen magasán reprezentált lengyel, morva és osztrák vándorok. A népszámlálás szerint Ausztria, Morvaország és Lengyelország a sorrend. (Az országok ugyanazok, csak a sorrend más). Ez azt valószínűsíti, hogy a közeli Ausztriából inkább képzettebb munkaerő érkezett, bár szinte az összes külföldi vándor a betegkönyvben valamiféle képzettséggel rendelkezik.

A pesti összlakosság 37%-a Pesten, míg 48%-a Magyarország területén született. Igen magas a Pest megyéből betelepültek aránya, 26% — forrásomban ez a második legnagyobb kibocsátó megye, de míg az összlakosságon belül ők vezetik a listát, forrásomban Szepes vármegye adta a legtöbb vándort.

Némileg későbbi, 1857. évi adatok az egész országra vonatkozólag hasonló képet mutatnak: „A legtöbb távollevő honost a pozsonyi kerületből jegyezték fel, Trencsén, Liptó, Árva stb. megyékből... E vándormunkássággal kapcsolatban általában azt állapíthatjuk meg, hogy inkább a felvidéki megyék népessége látszik áramlani az ország középső és déli részei felé.”¹⁰

2. Az 1870. év elemzése

Az 1870. évben a különböző napszámos csoportok összehasonlításával megfigyelhetjük, hogy legtöbben a nem házas férfi napszámosok vannak. A nőknél a magányosok (hajadon, özvegy) csoportja a legnagyobb.

A csoportok átlagéletkorát összehasonlítva megfigyelhető, hogy a hajadon nők idősebbek, mint a legények, az özvegy nők valamivel fiatalabbak, mint az özvegy férfiak. A házas nők átlagéletkora 7 évvel alacsonyabb, mint a házas férfiaké.

	férfi			nő		
	házas	nem házas	özvegy	házas	nem házas	özvegy
átlagéletkor (év)	44	27	56	36	30	52
mióta van Pesten (év)	21	10	–	19	–	25

Érdekes, hogy szinte minden csoportban igen magas a Pesten eltöltött évek átlaga. Az apák foglalkozását (hiszen ekkor már erre is van adat) tekintve fontos, hogy igen magas a napszámos apák vagy férjek aránya. Általában a betegek felénél — ahol nincs ismeretlen foglalkozású apa, férj — ott ezt adják meg foglalkozásként. Levonható tehát az a következtetés, hogy a még napszámosnak nevezett munkaerőnél (amelyből majd a szakképzetlen vagy alacsonyan képzett ipari proletariátus fog kialakulni) már megfigyelhető a foglalkozások öröklődése. A napszámos apa gyermekei szintén napszámosok lesznek, és társukat is ebből a társadalmi rétegből választják. A kitörés pedig egyre nehezebbnek látszik ebből az életformából.

A származáshelyi adatok alapján két csoport különíthető el. Az első a külföldieké, akik Lengyelországból, Morva- és Csehországból jöttek. A második a magyarországi megyékből jött, a sorrend Komárom, Liptó, Turóc, Bars, Heves és Győr. Egyre nő a Pesten vagy Pest megyei faluban születettek aránya.

A cselédek között a nem házasok dominálnak, az özvegyek és házasok száma elenyésző.

A képzetlen munkaerő csoportjában (napszámosok és cselédek együttvéve) a többség nő. A nemek aránya meglepő, mert az eltérés igen kicsi a nők javára, vagyis

a napszámos csoporton belül magas a férfiak aránya. A félig képzett munkaerő minden tagja férfi.

		képzetlen	félig képzett
Nemek	férfi	45,9%	100%
	nő	54,1%	–
Vallás	római katolikus	85%	81,6%
	evangélikus	6%	8,3%
	izraelita	5%	6,8%
	református	4%	3,3%
	görög katolikus	0,6%	–
	ortodox	1%	–
Családi állapot	házas	18,4%	13%
	nem házas	68%	87%
	özvegy	13,6%	–
Átlagéletkor		32 év	26 év
Születési hely	Budapest	13%	25%
	Pest megye	40%	–

A felekezetek arányát tekintve még mindig a római katolikusok vannak a legtöbben. A félig képzettek között nem találtam görög katolikusot vagy ortodoxot. Bár a képzetlen munkaerő átlagéletkora magasabb, mint az inasoké, legényké, az életkorok közötti ingadozás is sokkal nagyobb (a legfiatalabb 9, a legidősebb 99 éves). Családi állapot szerint az egyedülállók vannak nagy többségben. A félig képzettek többsége életkora és státusza miatt van legénysorban. A születési hely viszonylatában nagy az eltérés. Úgy tűnik, a képzetlenebbek kisebb távolságról jöttek (ők ún. rövidtávú vándorok voltak — *short distance migrants*), mint az inasok, legények. A külföldről jövőknél a Habsburg tartományok „vezetnek”, elsők Morvaország, majd Csehország és harmadikként Ausztria. A hazai megyékből érkezők pedig elsők Fejér, másodikként Komárom, harmadikként Liptó vármegyéből jöttek, a negyedik helyen Bars, az ötödiken pedig Árva vármegye áll. A „mióta van Pesten” kérdésre a legényeknél alig, a napszámosok és cselédek esetében nagyobb számban találunk válaszokat. Az átlagosan Pesten eltöltött idő 20 év, ami fél emberöltőnek felel meg. Ez annál is érdekesebb, mert általában szívesebben tüntették fel a Pesten tartózkodás idejét, ha az nem haladta meg a 10 évet, vagyis a beteg semmiképpen nem számított pesti lakosnak. Vajon miért jegyezték fel a 30-40 éve

itt lakó idős embernél a fővárosban való tartózkodás időtartamát? Valószínűleg azért, hogy megkapják a fővárostól a nekik járó szociális juttatásokat, melyet különben illetőségi községük fizetett volna.

Az apák szakmáját tekintve érdekes, hogy míg a képzetlen munkaerőnél az apák több mint fele napszámos, ez az arány a félig képzetteknel csak egyharmad. Úgy tűnik, az iparosok igyekeztek fiaikból mesterembereket nevelni.

Az 1870. év november havában felvett betegek nemek szerinti összetétele a következőképpen alakult: 61% férfi és 39% nő, nőni látszik az eltolódás a férfiak javára. A legnagyobb arányban jelenlevő felekezet a katolikusoké, őket követik az izraeliták, evangélikusok, reformátusok, görög katolikusok, majd az ortodoxok. Az összes beteg 82,8%-a magányos, nem házasság vagy özvegy. 27,8%-uk született Pesten vagy Pest megyében, a többiek máshonnan vándoroltak ide.

3. A két év összehasonlítása

A két év részletes elemzése után fontos, hogy megfigyeljük a kettő összehasonlítását. Milyen változások történtek, milyen tendenciák indultak el és mik voltak azok, amik eltűntek?

Először a képzetlen munkaerő szempontjából vizsgáljuk a változásokat.

		1853	1870
Nemek	férfi	39,2%	45,95%
	nő	60,8%	54,1
Vallás	római katolikus	79%	85%
	evangélikus	7,4%	6%
	izraelita	4,5%	5%
	református	3,8%	4%
	görög katolikus	0,4%	0,6%
	ortodox	4,1%	1
Családi állapot	házasság	15%	18,4%
	nem házasság	70%	68%
	özvegy	15%	13,6
Átlagéletkor		37 év	32 év
Születési hely	Budapest	4,9%	13%
	Pest megye	16%	40%

A nemek arányában is felfedezhetünk némi változást, amely jelzi, hogy egyre több férfi tűnik fel képzetlen napszámosként a nagyvárosban. Jelzi ez a változás azt a közties időszakot is, mikor a hazai céhesipar teljes felbomlásával már eltűnnek az inasok és legények, de a képzett szakmunkások rétege még csak kis számban van jelen, és a rengeteg képzetlen cseléd mellett egyre nagyobb lesz a képzetlen férfi napszámosok tömege.

Felekezetek szempontjából azt a változást tapasztalhatjuk, hogy a római katolikusok, az izraeliták, a reformátusok és a görög katolikusok aránya valamennyit nőtt, míg az evangélikusoké és az ortodoxoké jelentősen csökkent. Ha ezt az 1870. évi adatot összevetjük egy 1881–91 között Pesten végzett felméréssel, érdekes változásokat figyelhetünk meg.¹¹ (Pesten a különböző felekezetek bevándorlással történő növekedése a következő volt: római katolikusok aránya 26,79%, evangélikusok 38,65%, izraeliták 31,94%, görög katolikusok 47,8%, egyéb 41,7%. Ez jelentős eltérés az általam vizsgált mintákhoz képest.)

A tendencia nem változik 1853-hoz képest. Legtöbb a katolikus, majd az evangélikus vallású vándor, őket az izraeliták, reformátusok, görög katolikusok és végül az ortodox vallásúak követik. Utóbbi kettő sorrendje megcserelődik 1870-re.

A családi állapot kategóriában kicsivel csökken 1870-re az özvegyek és nem házasok, tehát az egyedülállók aránya, de ezek a változások nem számottevőek.

Az átlagéletkor csökkenését azzal is lehet magyarázni, hogy több volt az újszülött a mintában — Semmelweis kórházában vagyunk — talán egyre több nő meri vállalni a kórházban való szülés kockázatát.

A születési hely esetében 1853-ban Morvaország vezet, és ezt követi Lengyelország és Csehország, 1870-re viszont Csehország, Ausztria és Lengyelország lesz a sorrend. Mindenesetre Magyarországhoz közeli államok küldik a vándorokat a fővárosba. A budapesti, illetve a Pest megyei születésűek aránya ugrásszerűen megnő. A tendencia tehát az, hogy nő a helyi és környékbeliek száma a napszámosok és cselédek között, akik egyelőre még nem gondolnak a családalapításra. A képzetlen munkaerő bevándorlási mintái megváltoznak. A hosszú távú migrációt felváltani látszik a rövid távú. Ezt megerősíti az is, hogy a magyarországi megyék közül 1853-ban Szepes, Sáros és Liptó volt a sorrend, ez 1870-re Fejér, Komárom, Liptó sorrendre változott. Úgy tűnik, a Felvidék még mindig sok embert küld a fővárosba, de a vezető helyet a közelebbi megyék vették át a távolabbi felső-ma-

11 *Thirring Gusztáv: A bevándorlás hatása Budapest népességének alakulására.* [Bp.] 1893. /Klly. a Fővárosi Statisztikai Havi füzetek 1893. évi 246. sz.-ból/ (a továbbiakban *Thirring G.: A bevándorlás hatása*) 16. p.

gyarországiaktól. Hasonló folyamatot figyelhetünk meg a XVIII. századi, ipari forradalmát kiteljesítő Angliában is.¹²

A félig képzett munkaerő esetében is több változás figyelhető meg.

		1853	1870
Vallás	római katolikus	76,4%	81,6%
	evangélikus	14,1%	8,3%
	református	6,2%	3,3%
	izraelita	2,4%	6,8%
Átlagéletkor		24 év	26 év
Pest megyei születésűek		12%	25%

Felekezeti megoszlás szempontjából nő a katolikusok és izraeliták, csökken az evangélikusok és reformátusok aránya. Az egyedülállók aránya még mindig igen magas, de 9 házaspárt találtam, szemben az 1853. évi 2 házaspárral. A pestiek aránya növekszik. 1853-ban legtöbben Pest megyéből érkeztek, 1870-re rendkívül szűrt a születési hely. A külföldről jövőknél Csehországot Morvaország váltja fel.

Összességében a változások a következők: Az eltelt 17 év változatott ugyan a migrációs mintákon, de ezek a változások viszonylag csekélyek. A nemek aránya nem, a felekezeti megoszlás csak kis mértékben változott. (Nőtt a reformátusok, izraeliták, csökkent az evangélikusok aránya.) Valamivel kevesebb a magányos ember, és növekszik a házások aránya. Talán arra utal ez, hogy csökkentek a családalapítási lehetőségek a magányosok számára, a nagyvárosba való vándorlás már nem tűnik vonzó párkeresési alkalomnak. Lehetséges, hogy a megélhetési lehetőségek csökkenése miatt indult el Pestre kevesebb fiatal. A kibocsátó megyék is változnak, a felvidéki megyéket megelőzik a Pest környékiek, de az első hét kibocsátó vármegyében mindkét évben szerepel Árva, Liptó, Pest, Pozsony és Szepes vármegye. Nemcsak az északi területről, hanem a nyugati, iparosodottabb vidékekről is érkeznek bevándorlók. A paraszti kisbirtok elaprózódása, a szeniorátus az örökéleti rendben mind az elvándorlásra predesztinálja a nyugati országgrész fiataljait. A migrációs minták megváltozása azonban nem velejárója a nemek arányában történő változásnak. Ravenstein tétele szerint a nők a rövid, míg a férfiak a hosszú távú

12 Clark, Peter: Migration in England during the late seventeenth and early eighteenth centuries. In: Migration and Society. 213–252. p.

migrációs mintákat követik, de forrásomban a nemek aránya a minták változása ellenére közel változatlan marad (illetve a férfiak aránya nő).

4. Következtetések

Milyen következtetéseket vonhatunk le mindebből? Ha azt kívánjuk tudni, hogy az ország mely vidékein érvényesült leginkább a főváros vonzó hatása, láthatjuk, hogy egyértelműen a Felvidékre, az észak-nyugati területekre, illetve saját megyéjére, melynek központja volt. De nemcsak a képzetlen munkaerő vándorlásában érvényesült ez a tendencia, hanem a Pestre történő migráció egészével foglalkozó szakemberek is erre a következtetésre jutottak. Thirring Gusztáv, a kiváló statisztikus a következő következtetéseket vonja le az 1881-ben megejtett népszámlálásból: „... a legsűrűbb bevándorlás öve kelettől határozottan elhúzódva a fővárost nyugot felől keríti... és Árva, Liptó és Szepes megyén keresztül a galícizai északi határig nyúlik el. ... A Felvidék szegényebb sorsú napszámosai hamarabb lettek rákényszerítve a vándorlásra, mint az alföldi földművelő parasztság. ... nő azon elemek száma, akik csak idejig-óráig akarnak a fővárosban maradni, meg sem szereve az illetőséget.”¹³

Az 1881. évi adatok tökéletes előzményei az általam vizsgált forrásokból leszűrhető tanulságok, jelezve, hogy a tendencia korán kezdődött, és a század 80-as éveiben még mindig meghatározó. És hogy a vándorlás alanyai igazán az általam vizsgált tömegek, azt épp Thirring írja 1901-ben kiadott munkájában: „A belső vándorlásban résztvevő néptömegek nagyrészt cselédekből, napszámosokból, iparossegédekből és ipari munkásokból állanak.”¹⁴

1870-ben az apák 24%-a volt napszámos. Ez mutatja a szakirodalomban is megerősített tény, hogy a városba költözők 80-90%-a a paraszti társadalomból került ki. „A legtöbben gyárakban helyezkedtek el, elsősorban napszámos és időnyomunkásként alkalmazták őket ... a nők nagyobb része házicselédnek szegődött.”¹⁵ A bevándorlók pedig elsősorban a külvárosok népességét duzzasztották fel. 1870-ben a Pesten született betegek 98%-a a Ferenc-, József- vagy Terézvárosban lakott. (1853-ban még nincs pontos cím).

13 Thirring G.: A bevándorlás hatása. 10., 11., 18. p.

14 Thirring Gusztáv: Vándorlások. Bp., 1901. (Klny. A Közgazdasági lexikonból) 21. p.

15 Rác L.: i. m. 445. p.

Végül megvizsgálom, milyen migrációs mintákat követtek vándoraim, és mennyiben érvényesek rájuk Ravenstein 1880-ban felállított (és azóta alaptételként kezelt) migrációs törvényei.

A Clark és Souden által felállított négy típus mindegyike megtalálható a betegkönyvekben. Helyi vándoroknak tekinthetjük a Pest megyéből érkezőket, akik a megye legnagyobb városában próbálnak szerencsét. A karrier-migránsok azok a legények és inasok, akik szakmai képzésük részeként indultak a fővárosba. A visszatérő vándorok a cselédlányok, akik kelengyájük megszerzése érdekében indultak a városba munkát vállalni, és a sikeres férjhezmenetel reményében tértek vissza szülőfalujukba. A láncszerű vándorlás azoké, akik rokonaik hívására érkeztek a városba. Ők tetten érhetők azokban a rovatokban, mikor az állandó lakcímnél a testvér, sógor stb. neve szerepel a rovatban. Természetesen nincsenek tiszta típusok, minden egyes személynél többféle ok játszhatott közre a Pestre költözésben, és egy személy többféle típusba is besorolható.

Ravensteinnek a fővárosra is alkalmazható migrációs törvényei a következők:¹⁶

1. A vándorok többsége kis távolságokat tesz meg. Esetünkben a vándorok az ország méretéhez képest tettek meg kis távolságot, a külföldiek aránya viszonylag kicsi.

2. A vándorlási folyamat lépésről lépésre történik, azokat a helyeket töltik fel a bevándorlók, melyeket a kivándorlók hagynak el.

3. Minden vándorlási folyamat egy azonos idejű, de ellentétes irányú folyamatot hoz létre.

4. A hosszú távú migráció a nagyvárosok felé irányul. A külföldről jött betegek a példák erre.

5. A városi születésűek kevésbé hajlamosak a vándorlásra, mint a falusiak. A betegek nagy része különböző falvakból származott, csekély a városokból indulók aránya.

6. A nők inkább rövid, a férfiak hosszabb távra vándorolnak. A külföldről érkezettek között valóban több volt a férfi, de az ország területét megyénkénti bontásban vizsgálva a nemek aránya azonos volt a távolabbi megyéknél is.

7. A legtöbb vándor felnőtt. Igen fiatalok azonban a legények, inasok esetében pedig inkább kamaszkorú fiúk.

8. Nagy városok inkább bevándorlással növekszenek, mint természetes szaporulattal. Budapest esetében különösen igaz ez a kijelentés.

16 Clark, Peter–Souden, David: Introduction. In: Migration and Society. 19. p.

9. A vándorlás a gazdaság és közlekedés fejlődésével azonos arányban nő. A XIX. századi Budapesten az urbanizáció velejárója a növekvő bevándorlás.

10. A vándorlási folyamat nagy része mezőgazdasági területekről a nagyvárosok felé tart. Esetünkben nem az ország legnagyobb mezőgazdasági vidékéről, az Alföldről jöttek a legtöbben, de ez azzal magyarázható, hogy ott ebben a korban még képesek helyben fenntartani magukat a különben nincstelen, potenciális vándorok.

11. A migrációs folyamat fő okai gazdaságiak. A Pestre igyekvők anyagi boldogulásukat keresik a fővárosban. Az is igaz, hogy a valószínűleg szabadabb, kevésbé kötött városi életmód is vonzó tényező lehetett a falu zárt, merev szabályokkal körülvett világában. Ugyanakor a magány és a valódi közösség hiánya visszatartó tényezőként működhetett.

Vizsgálatomból kiderül, hogy elsősorban magányos (nőtlen, hajadon, özvegy), többségében fiatal ember érkezett a fővárosba. Közkórházba kerülésük azt bizonyítja, hogy nem sikerült gyökeret ereszteniük a fővárosban. Nincs családjuk, aki ellássa, ápolja őket, kórházi betegellátásra szorulnak. A főváros társadalma nem képes befogadni ezt a rengeteg embert, struktúrája bezárul, megmerevedik. Az újonnan érkezőknek csak peremhelyeket képes biztosítani (mint a napszámos létből kialakuló ipari proletariátus), ahonnan szinte lehetetlen a kitörés és a társadalmi hierarchia magasabb lépcsőire való feljutás.

Vizsgálatom természetesen nem lehet teljes, hiszen az egész kérdéskörből csak egy kis szeletet ragadtam ki, mégis kiindulópontja lehet egy teljes átfogó munkának, illetve más megközelítésből alátámasztja, kiegészíti a kortárs írók és a témával foglalkozó (sajnos igen csekély számú) szakirodalom megállapításait. Nem lezárt egész tehát, hanem folytatható, kibővíthető. Egy új kihívásokat nyújtó anyag egy szempontból történő vizsgálata.¹⁷

17 A dolgozat elkészítéséhez felhasznált, részletesen nem idézett további szakirodalom: Gyámi Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Bp., 1983.; III. Nemzetközi Kézműipari Szimpozion. Veszprém, 1986.; Vörös Károly: *Egy világváros születése*. Bp., 1973.; Clifford, John Jansen: *Reading the Sociology of Migration*. Oxford, 1966.; Morill, R. L.: *Migration and the Spread and Growth Urban Settlement. Sweden, 1956.*; *Population, Labour and Migration in 19th and 20th Century Germany*. Ed.: Klaus J. Bade. Leamington Spa, 1986.; Weber, Adna Ferrin: *The Growth of Cities in the Nineteenth Century*. New York, 1963.